

Tolcsvai Nagy Gábor

A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása¹

A tanulmány a stílus szociokulturális tényezőit mutatja be a kognitív nyelvészet (R. Langacker elmélete) és a funkcionális alapozású társadalomelmélet (N. Luhmann teóriája) keretében. A szociokulturális tényezők a stílus összetevői, amelyeket egy közösség, egy kultúra alakít ki, tart fenn, kulturális attribúciók révén értelmet rendelve megformáltsági típusokhoz, de amelyek nem következnek feltétlenül és kizárólag a nyelvi rendszeren belüli jellemzőkből és viszonyokból. A szociokulturális tényezők a nyelv mint potenciál stíluslehetőségeit a közösség és kultúra jórészt konvencionált nyelvi cselekvésmintáihoz kapcsolják, ezáltal elősegítve a nyelvi interakcióban a közös figyelemrányítást, a közös jelentésképzést. A szociokulturális tényezők funkcionálásában jelentős szerepe van a szubjektívizációnak. A tanulmány a szociokulturális tényezőket megvizsgálja a mai stíluselméletekhez viszonyítva, metatudományos kezelhetőségüket a nyelv emergens hálózat jellegében, majd részletezi stilisztikai indokoltságukat, kulturális motiváltságukat, hátterként tárgyalja a mai kulturális csoportok és nyelvváltozatok kapcsolatának egy modelljét, a szociokulturális tényezőknek a nyelvi rendszerhez és a nyelvhasználatához való viszonyát, végül összefoglalja az öt tényező fő funkcióit.

Kulcsszavak: autopoieszis, dinamikus jelentésképzés, közös figyelemirányítás, kultúra, kulturális attribúció, nyelvi interakció, stílus, szociokulturális tényező, szubjektívizáció

¹ Köszönöm a tanulmány két lektorának, Pethő Józsefnek és Tátrai Szilárdnak fontos és hasznos megjegyzéseit, javaslatait, továbbá a Stíluskutató csoport tagjainak hozzájárulását a kézirat kidolgozásához.

1. Bevezetés

A funkcionális alapozású nyelvleírások az elmúlt évtizedekben egyértelműen a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat összetartozását és szétválaszthatatlanságát állítják. Hasonlóan lényeges funkcionális empirikus és elméleti megalapítás az, hogy a nyelvi interakcióban részt vevők dinamikusan kezelik ismereteiket, a sematikus tudást hozzáigazítják a megértett beszédhelyzethez, aktualizálják a megvalósítás során. Az aktualizálás nem valamiféle „objektív”, külső beszédhelyzethez illeszkedést jelent, hanem a beszédhelyzetnek a résztvevők általi létrehozása, konvenciók alapján, egyezkedéses műveletek során. A nyelvhasználat a nyelvi változatosság alapja, mind a világ megismerésének módozataiban, mind a megismerés konstrukciós lehetőségeiben, a nyelvi konstruálás lehetséges változataiban. A nyelvi rendszer és a használat együttese kiegészül egy harmadik tényezővel is, a beszélő emberek közösségével, amely közösség a saját maga által létrehozott kultúrában létezik, annak folyamatos alakításával. A közösség, a társadalom a mindennapi cselekvések rendszerében olyan mintákat dolgoz ki, tesz sikeressé és érvényesít, vagy éppen hagy el, amelyek a nyelvi megformálás rendszerében közvetlenül reprezentálódhatnak, illetve pontosabban, amely cselekvésformák nyelvi keretben valósulnak meg. Vagyis, közvetlenül hatnak a nyelvi rendszer alakulástörténetére, annak a megformáltságból, a stílusból eredő rendszerére. Ez a három elméleti megfontolás, melynek empirikus alapjai vannak, számos alapvető kérdést vet föl, amelyekből a stílus kapcsán egy kérdés mindenképpen középponti. E kérdés így fogalmazható meg: egy nyelvhasználó közösség kulturális normái, viselkedési mintái miképp épülnek be a nyelv rendszerszerű használatába, vagy egy nyelvhasználó közösség kulturális normái, viselkedési mintái miképp képezik a beszélők tudásának részét, és az így kialakuló konvencionális formák miképp válnak a dinamikus jelentésképzés mindig alakuló, aktualizált, autentikus részévé. Még inkább használati alapú tételezésben úgy fogalmazható meg a kérdés, hogy miképp alakítják a kulturális normák, viselkedési minták a nyelvi közlést, és az aktuális nyelvi közlés miképp alakítja a kulturális normákat, viselkedési mintákat. A kérdés a hatókörét tekintve hagyományosabb értelemben vett stilisztika (stíluselmélet), a szociolingvisztika és a funkcionális grammatikaelmélet és -leírás határterületén artikulálódik. Kutatói nézőpont függvénye, hogy a lehetséges válaszok mit tartalmaznak.

Ismeretes, hogy a rendkívül szerteágazó és gazdag német stilisztikai kutatók a stílus viszonyjellegéből és a nyelvi interakcióban létrejövő, a szöveg művelői értelemhálójában funkcionáló stílusfogalmat részesítenek előnyben. Ezek a stílusmagyarázatok tudománytörténetileg a nagy hagyománnyal rendelkező esztétikai stílusfogalomra épülnek, és nem feledkeznek meg a stílus dinamikus

jelentésképző összetettségéről (l. például Sandig 2005). Az angolszász stílusmagyarázatok ezzel szemben egyrészt a vernakuláris és a használati stílus rendszeréből (a Halliday-féle regiszterelméletből, vö. Halliday 1968, 1978) indulnak ki, másrészt a Labov-féle formális–informális skála szociolingvisztikai modelljéből (Labov 1966). Ezek az elméletek a személy és a csoport önazonosságának jelölését, a közösségi viszonyok, a személyközi interakció szociolingvisztikai, szociálpszichológiai keretű stílusmagyarázatait dolgozzák ki (Bell 1984, Biber–Finegan 1994, Coupland 2007). Magyar nyelven több kutatási összefoglalás is készült a közelmúltban a témaköréről. Bartha és Hámori (2010) inkább szociolingvisztikai nézőpontból készült nemzetközi szakirodalmi áttekintést ad, Simon (2012) inkább stilisztikai perspektívából, míg Domonkosi (2010) a szociolingvisztikai és stilisztikai szempontokat együttesen alkalmazza.

Más irányzatok főképp a stílus kognitív, feldolgozási és megértési viszonyaira összpontosítanak, akár az irodalmi hermeneutika, akár a kognitív nyelvészet felől kiindulva (Gumbrecht 1986, Semino–Culpeper eds. 2002, Brône–Vandaele eds. 2009).

Az alábbiakban a jelzett határterületet a stilisztika és a grammatika közös nézőpontjából vázolom kognitív nyelvészeti keretben, kitérve a szociokulturális tényezők tágabb működési tartományára, Tolcsvai Nagy (1996 és 2005) folytatásaként. A megszólalás mikéntje a nyelvi interakcióban dinamikus értelemképző tényező. A szöveg műveleti értelemhálózatában emergáló megformáltsági viszonyrendszer közösségi alapú kulturális tényezőkből és a nyelvi potenciálból alakul ki aktuálisan, egy-egy közös figyelmi és referenciális jelenetben, nyelvi eseményben, általában sémák (minták) alapján (Sandig 1986, 2005). A nyelvi interakcióban részt vevő beszélőtársak, a pillanatnyi beszélő és hallgató közösen egy harmadik dologra, beszélgetésük tárgyára és annak nyelvi megjelenítésére, a szövegre irányítják közösen a figyelmüket. A beszélőtársak tudják magukról és egymásról, hogy mindkettőjük a másikkal együtt hajtja végre a figyelemirányítást, tudják, hogy mindketten intencionális lények. E tényezők a társas viszony létrehozásának és fenntartásának nélkülözhetetlen összetevői. Azt is tudják, hogy mindezt nyelvi szerkezetekkel teszik, a rendszer variabilitását felhasználva. A közös figyelemirányítás, a figyelmi jelenet mint nyelvhasználati esemény középponti része a referenciális jelenet, vagyis a beszélgetés tárgyára és annak nyelvi megjelenítésére, a szövegre irányuló közös vonatkozás, referálás.

2. A szociokulturális tényezők stilisztikai indokltsága

A stílus interszubjektív és interaktív funkcionálását a stílus összetettségében lehet megragadni. A funkcionális kognitív modell szerint a stílus szövegben funkcionál, amely közös figyelmi és referenciális jelenetben, megértett beszédhelyzetben jön létre a nyelvi megformáltság aktuális értékei révén. A nyelvi megformáltságnak két forrása különíthető el: a szociokulturális tényezők és a nyelvi potenciál. A szociokulturális tényezők a stílus összetevői, amelyeket egy közösség, egy kultúra alakít ki, tart fenn, kulturális attribúciók révén értelmet rendelve megformáltsági típusokhoz, de amelyek nem következnek feltétlenül és kizárólag a nyelvi rendszeren belüli jellemzőkből és viszonyokból. Az udvariasságnak például vannak egyetemes jellemzői, de ezeknek a megvalósulásuk történeti koronként erősen változó lehet, mert az egyes közösségek gyorsan változtathatják az udvariasság nyelvi kifejezőeszközeit. A nyelvi potenciál a nyelvi rendszer stíluslehetőségeinek nem zárt rendszere. E rendszer azonban nincs közvetlenül kitéve a nyelvet beszélő közösség és kultúra gyorsabb történeti változásainak. Például a főnév, az ige vagy a melléknév stíluslehetőségei rendkívül nagyok, de a szófaji szemantikai és mondattani jellemzők variációs korlátként is működnek. A nyelvi rendszer maga változik, de állandóbb, mint a szociokulturális tényezők rendszere. A nyelvi potenciál mint stíluspotenciál kihasználására való törekvés történetileg erősen változó. A stílusnak e két forrása módszertanilag választható szét, a nyelvi gyakorlatban ezek nem válnak szét. Ugyanakkor a nyelvi potenciál lehetőségei inkább a tervezett, monologikus és főképp írott szövegekben érvényesülnek, míg a szociokulturális tényezők elsősorban a spontán társalgásban, a mindennapi bizalmas és formális kommunikációban kapnak szerepet. Mindkét jellegzetes esetben a másik stílusforrás a háttérben funkcionál. A két nagy szövegtipológiai csoport erősen tagolt szövegtanilag és stilisztikailag is. A bírósági határozat vagy a hivatali felszólítás kevés teret hagy a nyelvi potenciál stilisztikai funkcionálásának, míg a szépirodalmi szövegek, a hirdetések vagy a magánlevél és üzenet ellenkezőleg, bőségesen él a lehetőségekkel.

A nyelvi potenciál, illetve a szociokulturális tényezők feltűnő, profilált érvényesülésére egy-egy példát érdemes hozni. A nyelvi potenciált röviden vizsgálva egy példán, Babits Mihály Mozgófénykép című verse szöveg- és mondatszerkesztési szempontból éppúgy, mint ritmikailag a filmvágások gyors váltásaira épül, azt képezi le ikonikusan. E vers dinamikájának része a vers utolsó negyedében az igeik egyedi eljárású kiemelése:

(1)

S hogy gördül a két robogó; hegyeken tova, völgyeken, árkokon át!
Pornimbusz után pocsolás utakon ver a kereke sárkoronát.
Tágulnak a messze prerík. Zug a zápor, a sík tavakon kopogó:
S sebesebben mint hir a dróton, a bús utakon tova gördül a két robogó.

S dacolva vonattal síneken át kerekük suhan. Alszik a város.
Surrannak élénk magas ércemeletjei. Csöndje halálos.
S már az öregnek a kocsija csusszan a - csusszan a jól kövezett uton át:
Követi, keresi, hõn lesi, nem leli - nem leli lánya nyomát.

Zöldbeszegett hegy alatt toványúl sima tó vize, mint a lepény.
Most oda-lám oda jönnek a - szöknek a - törnek a lány s a legény,
A kocsí mint csodaparipa ront oda, jaj neki - jaj bele vad kerekén
loccsan a - csobban a tó vize: jobb biz e tört szeretőknak a tó fenekén.

Babits Mihály: *Mozgófénykép* (részlet)

Az ige általános szemantikai jellemzőiből kiindulva megmutatkozik a Babits-vers egyik kivételes eljárása, amely előtérbe helyezi az ige szemantikai lényegét. Az ige szemantikailag függő, mert sematikus figuráit, az igével jelölt folyamat résztvevőit a mondatban főnevek dolgozzák ki (vö. Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2011): például *csusszan valami valamin, szökik valaki valahonnan*. Másképp fogalmazva: az ige nem áll magában, mindig vonzataival együtt érvényes a jelentése, még sematikus is, mert folyamat (cselekvés, történés) nincsen résztvevők nélkül. A szemantikai szerkezet a döntő, nem pusztán mondattani szerkezetről van szó. A Babits-vers egyes pontjain ez a szemantikai szerkezet félbemarad, mert a szintaktikai szerkezet megszakad, méghozzá a határozott névelő után, vagyis mielőtt az ige valamelyik kötelező vonzatát, tehát az egyik sematikus figurát kidolgozó főnévét a versbeli beszélő megnevezné: *S már az öregnek a kocsija csusszan a - csusszan a jól kövezett uton át, valamint lám oda jönnek a - szöknek a - törnek a lány s a legény*. A szaggatottságot, a rövid események drámaiságát a megformáltság különlegessége alapozza meg: az igék szintaktikailag is jelzett módon magukban állnak, függőségük felfüggesztődik, és az ige szemantikai lényege profilálódik, maga az időbeli folyamat, míg a vonzatok az on-line feldolgozás egy pillanatára teljes mértékben háttérbe szorulnak. Ebben az esetben a nyelvi potenciál egy eleme kerül előtérbe, az ige jelentésszerkezetének lehetőségei, egyértelmű stilisztikai funkcióval, míg szociokulturális tényezőknek korlátozottak a funkciójuk, a háttérben maradnak.

A (2) példa párbeszédében, annak egy részletében a fenti példa ellenkezőjét lehet tapasztalni. Ez a párbeszéd egy betelefonálás rádiós műsor részlete. A műsor a bevásárlóközpontok szükségességéről szólt. A lent idézett részletben a betelefonáló nyugdíjas nő, aki kétségbe vonja a bevásárlóközpontok szükségességét, majd ennek kapcsán, indokaiból kiindulva áttér saját helyzetére, a nyugdíjas lét kedvezőtlen körülményeire és a szegénységre. Ezt kifejtve a 10. fordulóban egyszerre (egymás után, de egyetlen szövegrészben) mondott beszélt nyelvi, kissé szlenges és szociológiai kifejezéseket:

(2)

6 (B): Jó napot kívánok! Hát megmondom, hogy § énnekem nem tetszenek ezek a nagy bevásárlóközpontok, legalábbis ez a mennyiség, amennyit itt § akarnak építeni, § ezt nagyon sokallom, és szerintem erre nincsen szükség, § és § én például hogyha egy fél kiló kenyeret akarok venni meg két liter tejet, akkor nem fogok a Pólus Centerbe elmenni a bevásárlóközpontba.

| De

7 (A): |Most a § most a két vendégünk itt a stúdióban bólintott, és azt mondta, hogy így van, helyes, ne is |tessék § elmenni

8 (B): |Dehát ez nem olyan, hogy az ember a napi szükségleteit ilyenbe végezze, és hiába olcsóbb ott a tejföl, nem fogom a fél várost beutazni, § még ha kocsim lenne, akkor is, akkor a benzin... költséggel... lenne azzal több, amennyivel ott olcsóbb a tejföl, tegyük |föl.

9 (A): |Világos, ez teljesen érthető, valószínűleg akkor éri meg kocsival mondjuk elmenni egy messzebb fekvő üzletbe, hogyha az ember egy hónapra vásárol.

10 (B): |Nade hát énnekem nincs kocsim |persze, a másik... és a másik,

11 (A) Aha

10 (B): hogy miért vásároljak én egy hónapra, kaját az ember nem vesz egy hónapra, nincs akkora lónagy fridzsiderem, § és higgye el, a magyar háztartások többségében nincsen|,

12 (A) |aha

10 (B): és egyebet meg mit vásároljon az ember, másra a mi nyugdíjunktól nem tellik, min[t] valami kis kajára, az is az is a minimum, úgyhogy egy hónapban egyszer hús és semmi több,

(Szerintem. Kossuth Rádió. 1997. aug 1. 15–16h.)

A magyar háztartások többsége szociológiai kifejezés, amely közismertté vált, gyakori, kivált gazdasági megszorítások idején. Ez tehát tárgyilagos, leíró ter-

minus, amelynek közömbös vagy kissé formális a stílushatása. Ezzel szemben a *lónagy fridsider* informális, beszélt nyelvi elem. A *fridsider* az 1945 előtti polgárság szava volt, amelyet ugyanezen réteg lassan felváltott a hűtőszekrény, hűtő kifejezéssel, az idegen szó pedig társadalmilag lesüllyedt. A *lónagy* nyilvánvalóan kissé népies és szlenges túlzó kifejezés, a betelefonáló szegénysége miatti indulatait fejezi ki. A betelefonáló ezekkel a kifejezésekkel többféle módon konstruálta meg saját maga szerepét és a beszédhelyzetet. Egyrészt a rádióműsor és az idegenek közötti beszélgetés formális jellegét hozta létre, amelyben ő mint résztvevő tárgyilagosan, felelősséggel szólal meg. Másrészt a saját szociális helyzetéből és mindennapi spontán beszédmódjából kiindulva a véleménynyilvánítás közvetlen, informális helyzetét alakította ki, amelyben az érzelmek határozzák meg a viselkedését, így felülírva a stilisztikailag közömbös megszólalási módot. A rádióműsorbeli beszélgetésben itt kiemelt kifejezések (*a magyar háztartások többsége, lónagy fridsider*) stilisztikai funkciója, stílushatása elsősorban olyan tényezők révén jön létre, amelyeket a magyar nyelvközösség az adott kulturális közegben rendel hozzájuk: Az elsőhöz a tárgyilagoság, távolságtartó közömbösség, szaknyelviség, a másodikhoz a bizalmasság, informalitás, érzelemmel telítettség stilisztikai funkciója nem vagy nem elsősorban hangalakjuk, szófaji jellegük vagy akár jelentésük miatt kapcsolódik, tehát stílushatásuk nem a nyelvi rendszerben elfoglalt helyük vagy valamilyen kiemelt, előtérbe helyezett nyelvtani jellemzőjük miatt jön létre. Hanem a beszélők által a beszédhelyzetben, tágabban a kultúrában hozzárendelt, nekik tulajdonított stilisztikai értékeknek, amelyek egyébként szintén szövegben érvényesülnek maradéktalanul. A *lónagy fridsider* melléknévi jelzője itt rosszalló, negatív értéktartalmat és elítélő érzelmi feszültséget fejez ki, amely a szóból magából nem feltétlenül következik; az lehetne akár ennek ellenkezője is. Ebben az esetben a szociokulturális tényezőknek egyértelműen van funkciójuk, nyilvánvaló stilisztikai, megformáltságból eredő szereppel, míg a nyelvi potenciál nem kerül előtérbe, jóllehet variabilitására éppen lehetne a párbeszédben reflektálni. Ez a stilisztikai szinkretikus heterogenitás gyakori a spontán beszédben is, ezért kevésbé feltűnő, és kevésbé számít ellentmondásosnak.

A nyelvi interakcióban a beszélőtársak nem pusztán kifejeznek valamit, sokkal inkább közösen irányítják figyelmüket közösen egy harmadikra, a közös megértést létrehozva, miközben saját helyzetükre és saját magukra is reflektálnak, önmagukat a pillanatnyi helyzetben megalkotva. A Babits-vers beszélője a nyelvi potenciál egy elemének funkcionális felmutatásával vált reflexívvé és önreflexívvé, alkotóvá és önalkotóvá, míg a nyugdíjas betelefonáló a szociokulturális tényezők egy lehetséges megvalósításával cselekedett hasonlóképpen. Az alábbiakban a szociokulturális tényezők stilisztikai jelentőségének áttekintése következik.

3. Tudományelméleti háttér

A stílus leírásakor a nyelvi rendszer, a nyelvhasználat, a nyelvközösség és a kultúra kategóriáit szükséges összehangolni egy összefüggő, koherens elméleti keretben. A korábbi retorikai alapú és strukturalista stílusmagyarázatok ezt az összehangolást lényegében nem végezték el, mert nem tartották szükségesnek. Megelégedtek a nyelvi rendszer statikus, valóban rendszerszerű megközelítésével, amely az elméleti előfeltevés szerint önmagában megállt, a nyelvi szerkezetek rögzített(nek vélt) stílusértékeit is tartalmazva. Ezek a stílusmagyarázatok látszólag nem is kapcsolódtak közösség- vagy kultúrafogalmakhoz, eltekintve a nyelv valamilyen közösségi háttérfogalmától. Valójában azonban éppen fontos társadalommagyarázatokkal függtek össze. Minden társadalomelmélet egyik fő kérdése a társadalmi rend eredetének és jellegének a meghatározása. A klasszikus válasz – ahogy Luhmann (1998: 316) megjegyzi – általában valamilyen normatív feltételekre való hivatkozással történt meg: ilyen normatív rendszer a természetjog, a társadalmi szerződés vagy valamilyen konszenzusos morál. A mai társadalomelméletek ezzel szemben inkább a kódok és a közös szimbolikus értékek normatív értelmére épülnek. Ezek a leírások funkcionális alapúak, amelyek nem tagadják meg normák létét. Az ilyen funkcionális közösségelméletek nem egy eszményi társadalom elvárt képéből indulnak ki (rejtve vagy nyíltan), vagyis nem elsősorban teleologikusak, hanem empirikus alapozásúak, nem elvárnak valamit, hanem leírni szándékoznak, adatok alapján. Természetesen a társadalom, bármely emberi közösség rendkívül összetett rendszer, amely időben történik, azaz a közösség tagjai aktívan folyamatosan alkotják, létrehozzák. Az így létrejövő hálózat emergens jellegű, a részekből, a nyelvi cselekvés esetében a közösség tagjainak viselkedéseiből, cselekedeteiből nem lehet föltétlenül megjósolni a kimenetet, a hálózat egészét mint eredményt.

Ennyiben a nyelvtudomány általában komoly elméleti nehézségekkel küzd. A klasszikus, logikai-empirikus, formális matematikai levezethetőségre törekvő tudományelmélet egyik alapelve a megjósolhatóság, vagyis az elmélettel szembeni egyik igény az, hogy az elmélet ellentmondásmentes tételeiből levezethetők legyenek az empirikus tények, az események, eseménypéldányok. A filozófia és a tudományelmélet kezdetektől szembesül ezzel a kérdéssel. A nyelvi variabilitás, amely a nyelvhasználati variabilitásnak rendszerszerű, de nem zárt hálózatú elrendeződése, különösen érvényesül a stílus változatosságában.

A funkcionális társadalomelméletek rokonságot mutatnak a funkcionális kognitív nyelvészettel abban, hogy tudományfilozófiai alapjukat a tudományos elmélet realizisztikus-empirikus felfogása adja. A realizisztikus-empirikus

tudományelmélet elvei szerint az elméletek empirikusan igazolt funkció-összefüggéseket reprezentálnak, az elméletek és a valós megfigyelésekről szóló kijelentések között deduktív viszony van, elmélet és megfigyelés nem különül el mereven egymástól. Popper (1997) és mások metateóriája szerint a megfigyelések mindig elméletek szerinti megfigyelések. A valóság leírása az elméleteken keresztül csak megközelítő lehet, a megismerés mértéke és igazolhatósága (falszifikálhatósága) növelhető, főképp egymással versengő elméletek folyamatos kidolgozásával és egymásra következésével. Az elmélet és az empiria viszonya a releváns megfigyelések elméletfüggő kiválasztásán alapul, a nem releváns megfigyelések és a róluk való kijelentések törlésén, valamint a megfigyelésekről való kijelentések jelentéseinek elmélet általi meghatározásán. A világ dolgainak reprezentációi nem a dolgokhoz logikailag rendelt tulajdonságokból állnak össze, hanem a dolgok egymás közötti viszonyain alapulva. A funkcionális kognitív nyelvészet a fenti metatudományos elveket jórészt elfogadja, de a deduktív jelleget nem alkalmazza kizárólagosan, éppen empiria és teória viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében. Emellett a funkcionális kognitív nyelvészet nem abszolutizálja az objektivizmust, amennyiben a nyelv fő funkciójának a tapasztalatok megosztását tekinti, a beszélők fizikai, kognitív (mentális) és közösségi világában. A nyelv tehát nem a világot írja le objektíven, hanem a beszélő megkonstruálja a világ egy részét nyelvi kifejezésekben, szemantikai alapon, a saját nézőpontjából.

Az itt vázolt metatudományos keret alkalmas a stílus, a közösség, a kultúra összefüggéseinek modellálására. Alkalmas, mert egyrészt a társadalom és a kultúra emergens, önmagát folyamatosan létrehozó rendszer, amelyben nem lehet előre feltétlenül megjósolni minden cselekvést, másrészt a nyelv nem zárt szisztéma, hanem olyan szintén emergens rendszer, amely mindig alakul beszélőinek használati eseményei során, és a melynek szintén nem lehet megjósolni a jövőbeli megvalósulásait. A két rendszer valójában egy, annak két aspektusa. Emellett mindkét rendszer belülről írható le: a megismerő ember a társadalmat csak mint a társadalom része tudja leírni, a nyelvet csak mint beszélő ember tudja bemutatni.

A társadalomelmélet olyan dinamikus hálózat alapú rendszermodelleket dolgoz ki, amelyek a közösségileg fontos cselekvéseken és azon belül a nyelvi cselekvéseken alapulnak. A társadalom ezért nem dolog, nem tárgy, nem egyszerűen emberekből és emberek közötti viszonyokból áll, amely valamilyen konszenzuson alapul, földrajzi határok között, attól független szemlélt leírásával (Luhmann 1998: 24kk). A szociolingvisztika korán fölismerte e kérdéskört. Válasza a beszélőközösség kategóriája, amely az adott nyelvhasználati szintéren azonos vagy hasonló nyelvváltozatot hosszabb távon beszélő emberek közössége (például a család, a baráti kör, az iskolai osztály, a munkahe-

lyi közösség; l. Romaine 1982). Egy személy több beszélőközösségbe tartozhat. Ez a modell hálózatalvú, nyitott, egyúttal mégis egy kissé mereven kategorizál.

A kognitív nyelvészet több, egymáshoz igen közel álló, de egyúttal versengő elmélet közös iránya. A kognitív nyelvészet főbb alapelvei a következők (Langacker 1987, Lakoff 1987, Kemmer–Barlow 2000, Geeraerts–Cuyckens eds. 2007):

- 1.) Az emberi nyelv leírását az elméről és az agyról való általános ismeretekkel és más tudományos ismeretekkel összhangban kell elvégezni.
- 2.) A nyelv rendszer és használat egysége. A nyelvtudomány elmélet és empiria kölcsönhatásában írja le a nyelvet.
- 3.) A nyelvi szerkezetek valószínűsíthetőek, valószínűségi sémák alapján konstruálják őket a beszélők. A megértett beszédhelyzetben megalkotott és feldolgozott szöveg emergens.
- 4.) A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- 5.) A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben, azaz viszonyaikban kell leírni, nem önmagukban.

A kognitív elmélet(ek)nek ezek a tételei a releváns megfigyelések teoretikus szintű összegzései, a nyelv variábilis jellegére összpontosítva, harmóniában a hasonló társadalommodellel.

4. A szociokulturális tényezők általános motiváltsága

A modernizált társadalom állandó kommunikációs folyamataival az adott társadalomban élők rendkívül összetett rendszereket hoznak létre. Ezek a rendszerek nem kívülről „kerülnek rá” az adott közösségekre, hanem a közösségek éppen azáltal jönnek létre, hogy önmagukat létrehozzák ilyen rendszerek kialakítása révén. Ez a belátás további következményekkel jár a leírást megelőző megkerülhetetlen körülmény révén: a társadalom vagy közösség leírása a társadalom vagy közösség része, arról nem választható le (Luhmann 1998).

Minden közösség egy alapvető jellemzője az autopoiesisz, az önalkotás (Luhmann 1998). A társadalmi vagy nemzeti közösségbe beleszülető egyénnek természetes, hogy a környezete mint közösség „adva van”, mintegy készen. Mégis, az emberi közösségeket nem (vagy nem kizárólag) tőle független természeti törvények hozzák létre, mint ahogy víz keletkezik hidrogén- és oxigéngázból, megfelelő körülmények között. Az emberi közösségek folyamatos önalkotással maradnak fenn és funkcionálnak, megszűnésüket az önalkotási

folyamatok megszakadása okozza (bármely okból is). A közösségi önalkotás nyilvánvaló tényezője az önfenntartás mindennapi cselekvéseinek a sora, a tudatosság, a konvencionáltság és tervezettség különböző fokain.

A közösség (részben) maga határozza meg, hogy miben és milyen mértékben különül el a környező közösségektől. Ezek a viszonyok kölcsönhatásokban alakulnak ki: az adott közösség mi-tudata és mi-képe gyakran igen szilárd, mégis lehet belsőleg tagolt (nyíltan vagy rejtetten), és változik történetileg. A csoport, a közösség elkülönülése ellenfogalmak kialakításával és fenntartásával, megerősítésével és időnkénti változtatásával történik (vö. Koselleck 2003). A „mi” és az „ők” ellenfogalmai a kultúra legkülönbözőbb területein érvényesülnek, nem csak a történeti értelmezésekben. Az elkülönülés egyúttal az odatartozás jellemzőit is kialakítja és alakítja. A közösség a fent jelzett műveletekkel, vagyis kulturális tartalmú mindennapi cselekedetivel folyamatosan referál, egyrészt önmagára, másrészt a környezetére, azaz részben a „mi” és az „ők” viszonyrendszerére. A szociális és kulturális referenciák és önreferenciák jórészt ismétlő, replikatív jellegűek, a nagyjából azonos körülmények közötti nagyjából azonos cselekvések önállító, önalkotó műveleteit is végrehajtva.

A közösségi érvényű cselekvések a normák, amelyek a sikeres cselekvések konvencionált sémái. A nyelvi norma a megnyilatkozás szintjén irányít szociális szabályszerűségként: egy adekvát, sikeres megnyilatkozásnak körülbelül így és így kell közösségi érvénnyel megfogalmazódnia az adott közösségben, szituációban, cselekvésben, kontextusban (vö. Tolcsvai Nagy 1998). A norma ebben a felfogásban az interakcióban megmutatkozó, a beszélő és a hallgató között jelentkező koordinációs problémák megoldását szolgálja. „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a P népesség a P népességen belüli viselkedést tevékenységekként, cselekvésként és cselekedetekként értelmezi”² (Bartsch 1985: 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmilag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; továbbá idetartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcso-

² „Normen definieren eine Praxis in einer Bevölkerung; d.h. sie definieren sozial relevante Aktivitäten und Handlungen in dieser Bevölkerung [...]. Insofern konstituieren sie die soziale Ordnung in einer Bevölkerung und machen in diesem Sinne aus der Bevölkerung eine Gemeinschaft, und im besonderen Fall eine Sprachgemeinschaft. Auf der Grundlage der Normen der Bevölkerung P wird Verhalten in P als Aktivitäten, Handeln und Handlungen interpretiert.”

latos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásaik saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink”³ (Bartsch 1985: 163). Az orientációs minták, a szándékok és elvárások cselekvések során önreferáló és önalkotó folyamatokban alakulnak, nem dologszerű jelenségeként vagy merev szabályként. Mindez azt jelenti, hogy van rekurzivitás a közösségeken belüli cselekvésekben: „kell, hogy legyenek elvárás által vezérelt valószínűségek, különben a kommunikáció autopoietikus, önteremtő jellege nem lehetséges”⁴ (Luhmann 1998: 190). Ez nem jelent föltétlen megjósolhatóságot, a valószínűség hiánya tényező.

Az egyén beleszületik, beleszocializálódik a közösségbe. A szocializációs folyamat több szinten zajlik. Az egyetemes, globalizációs szint mellett meghatározóbb a társadalmi és nemzeti, valamint a kisebb családi, társadalmi csoportbeli és lakóhelyi szocializáció. Ez ismét hálózatok emergens kiépítésében valósul meg, nem kész struktúrába lép be a mindenkori ember. A közösség mint hálózat a tagok (egyedek) és a közöttük lévő szerkezeti viszonyok összességénél magasabb rendű szisztéma. Az egyénre mint szubjektumra az önreferencialitás (önmagára vonatkoztatás) és az intencionalitás (másra irányultság) jellemző úgy, hogy mindezekről legalább részben be tud számolni, vagyis figyelmének középpontjába kerül önmagának a környezetéhez való viszonya, annak interaktív jellege, valamint a szelf történetének a csoport történetébe való beépülése. Az egyén a csoportra, a közösségre önreferencián keresztül referál, társadalmi cselekedetei úgy kapják meg értelmüket (vö. Weber 1987, Luckmann 1992), hogy az közben a cselekvéssel (újra) létrehozott közösségre vonatkozik, azt is állítja.

Miképp az európai típusú kultúrákban általában, a magyarban is megnőtt a jelentősége a szubjektumnak és a szubjektum köré szerveződő hálózatnak (szociológiai értelemben a csoportnak, szociolingvisztikai értelemben a beszélőközösségnek). E változás az európai típusú kultúrák individualizációs folyamatainak egyik lényegi összetevője, amely a nagy kollektív eszmék helyett az egyént tekinti az emberi élet központi tényezőjének, már a felvilágosodástól, de kivált a modernitástól, a 19. század második felével kezdődően. Az egyén,

³ „Sie besteht im wesentlichen aus Erwartungen über sozial relevante Tatsachen und Verhalten, über sozial relevante Dinge und über sozial relevante Intentionen und Motive; weiterhin handelt es sich um Erwartungen über das Verhalten und die Absichten von anderen und um Erwartungen darüber, daß andere bestimmte Erwartungen über unser eigenes Verhalten und unsere Intentionen haben, und daß andere erwarten, daß wir bestimmte Erwartungen von ihnen haben [...]”

⁴ „Es muß erwartungsleitende Wahrscheinlichkeiten geben, anders ist die Autopoiesis der Kommunikation nicht möglich.”

a szubjektum önállító és önreferáló műveletei így szintén jobban előtérbe kerültek. Ekképp az egyéni motivációs tényezők szerepe is jelentékenyebbé vált, a nyelvi közlések emergens jellegének nagyobb teret engedve. Mindez csak részben szolgálja az önazonosítás kinyilvánítását vagy éppen a hallgatóság-tervezést, sokkal inkább a beszélő interakciós elhelyezését (pozicionálását), az interszubjektív viszony kialakítását és a konvenciókra való vonatkozást, a nyelvi potenciál (stíluspotenciál) aktuális kihasználásával, a nyelvi kreativitás képességének felmutatásával. A beszélő perspektivikus kiindulópontja (referenciális központ) így határozottabban része lesz a nyelvi interakciónak a megformáltság szempontjából is. A történeti folyamatok – mint fentebb is szó volt róla – emergens jellegűek: a résztvevő cselekvők nem feltétlenül tudják cselekedeteik eredményét. A műveltség, a tájékozottság növekedése és a személyiség fontossá válása együttesen a kulturális és szociális változatosságot növeli. Mivel „[a] több információ rendesen kevesebb elfogadást eredményez”⁵ (Luhmann 1998: 316), vagyis a több ismeret a világ, az emberi közösségek, az egyének sokféleségéről nem csak passzív ismeret, hanem készítő erő a saját elkülönülésre, a különbség mint alakító tényező fölismerésére és további megerősítésére.

Mivel mindez a közösségi (társadalmi, nemzeti vagy csoportközösségi) változatosság keretén belül történik, a kulturális vonatkozások, funkciók azonnal művelési tényezők. A kultúra nem elkülönül a közösségtől, nem külön kerül arra rá, hanem éppen a kultúra a közösség önalkotó és önreferenciális cselekedeteinek lényege, megmutatkozó jellege: „A kultúra (*cultura*, a *colere* 'valamit gondozni' szóból származva) azt jelenti: ami törődik valamivel, életben tartja és növeli azt”⁶ (Tillich 1987: 73). A nyelvi interakciókban a beszélők önmagukkal és közösségükkel is törődnek, önmagukat és közösségüket életben tartják és növelik. A stílus, a megformáltság révén önalkotó és önreferáló módon teszi ezt a beszélők. Az ember megismerő ember, környezetétől mereven el nem különülve, ezért a stilisztikai és tágabban nyelvi önreferálás és az önreflexió egyúttal mindig referálás és reflexió a környezetre, elsőként a mindenkori beszédhelyzetre, s azon keresztül a világra.

A stílus a nyelvi megformáltságból eredő szövegértelmezésszerű, úgy, ahogy az egy kultúrában funkcionálni képes, pontosabban: ahogy azt egy kultúrában a beszélők funkcionáltatni képesek. A stílus ezért nem pusztán dísz, mert már eleve a kultúra, a közösség cselekvéseinek folyamatában annak változatosságát alkotja, azaz hozza létre és egyúttal le is képezi, ki is fejezi.

⁵ [...] mehr Information normalerweise weniger Akzeptanz bedeutet.

⁶ „Kultur (*cultura*, abgeleitet von *colere*, etwas pflegen) bedeutet, sich um etwas bemühen, es lebendig erhalten, es wachsen lassen.”

A nyelvi gyakorlat mellett a közösségek feldolgozó műveletekkel is reflektálnak a nyelvi gyakorlatra. A reflexív tevékenység nem korlátozódik a szaktudományra (például a nyelvtudományra vagy a retorikára), az része a közösség kultúrájának, alapja a világ megismerésében kialakított közösségi szemantika. A világ megismerhetőségét magabiztosan hirdető pozitív korokban a zártabb, hierarchikusabb társadalmi rendszerek általában konvencionáltabb, szabályozottabb stilisztikai rendszereket írnak le és írnak elő. A világ megismerésében bizonytalanabb korszakok nyitottabb kevésbé hierarchikus rendszerei változékonyabb stilisztikai rendszereket tartanak számon, és kevésbé írnak elő. (E változatok értékvonatkozásaival és hasznosságával e tanulmány nem foglalkozik.)

5. Kulturális csoportok és nyelvváltozatok

Mivel a stílus nyilvánvalóan összefügg a nyelvi változatossággal, a változatosság pedig mind „állományában”, mind funkcióiban történeti jellegű, azaz változik, ezért érdemes vázolni az ezredfordulón tapasztalható nyelvi variabilitást, szociokulturális keretben, a magyar nyelvközösségre összpontosítva. Így lehetséges a szociokulturális tényezők stílusbeli szerepét megközelíteni.

A magyar nyelvközösség és a magyar kultúra nyelvi alapú tagolódása a modernizáció során igen kiterjedtté vált. A paraszti hagyományú faluközösségek hálózatából összeálló csoportokat és régiókat a politikatörténeti megrázkódtatások mellett a társadalomtörténeti folyamatok is alakították. Elsősorban a városiasodás és a városi népi kultúra, a 20. század közepétől a populáris kultúra és nyelvváltozatok új típusú csoportokat és régiókat hoztak létre, amelyeknek a határa társadalmilag és földrajzilag már kevésbé éles. Alakító tényezők a tárgyi és szellemi etnológiai jellemzők (kanonizált és tanított ismeretek, életmód, munka, család és házasodás, zene, költészet/irodalom, tájékozódás a világban, média, tárgyi kultúra, mindezek állandósága vagy változása), a földrajzi és közlekedési viszonyok, a településtípusok, ehhez kötődően a kommunikációs hálózatok és színterek, mindenkori jellegük és mennyiségük. A dialektológiai, szociolingvisztikai jellemzők hálózati és térségi megvalósulása az előzőekkel szoros kölcsönhatásban áll. A jellemzőknek több történetileg prototipikus együttállása föltételezhető, többek között az alábbiak:⁷

⁷ A szerző köszönettel tartozik Szilágyi N. Sándornak, aki a modellt fontos javaslatokkal egészítette ki.

1.) paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a térség szerkezete inkább statikusan hálózatos, a szomszédos települések közötti sűrűbb kapcsolatokkal (vallási és egyházi, házassági, vásáros kontaktusokkal), a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal,
- az egyének a(z) egyetlen) csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba; több esetben tágabb vonatkozásokkal és erős reflexív, önreflexív regionalitással.

2.) városi eredetű vagy annak tartott populáris csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító (innovatív, nem replikatív, ismétlő) jellegén alapul,
- a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migrációs, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja,
- az egyének több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózataiba) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

3.) sztenderd beszélői csoportok, hálózatok és térségek, amelyekre jellemző:

- a kumulálódó kultúra elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében nyilvánul meg, de az innovációt is befogadva,
- a sztenderd nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése szintén hálózatalvűen történt vagy történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez (a történetileg többszörösen újraerősödött Budapest-központúság ellenére),
- a legreflexívebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.

A fenti három típus nem különül el egymástól élesen, átfedések vannak közöttük, továbbá az egyes típusokon belül nagy a változatosság. A modellálás

elnagyolt, de szükséges a leíráshoz. Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvközösség és nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti (falusi) néprajzi és városi hagyományokon alapuló csoport- régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózata, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni (a régiókra összpontosítva l. még Tolcsvai Nagy megjelenőben). A több ismeret és az individualizáció főntebb említett emergens összefüggése egyértelműen érvényesül e dinamikus rendszerben.

A hétköznapi nyelvi változatok fenti rendszere mellé társulnak művészeti tartományok, főképp az irodalom, továbbá a tudomány és a művelődés néhány más ága, amely szemantikai és megformáltságbeli jellemzőivel fölül emelkedik a megnevezett változatokon, ugyanis azokat gyakorlatába és reflexív ismerteibe bedolgozza, eredeti közegüktől részben függetlenítve.

6. A szociokulturális tényezők nyelvi rendszer és használat viszonyában

A modernizált társadalom önalkotó és önreflexív jellegű (Luhmann 1998). Az ilyen típusú közösségben az egyén és a közösség, illetve az egyén és egyén viszonya folyamatos újrafeldolgozásnak van kitéve, részben kulturális és nyelvi, szemantikai és stilisztikai tényezők mentén. Ebből a tágabb keretből kiindulva lehet magyarázni a stílus szociokulturális tényezőinek funkcióit és jelentőségét.

A rendszer és a használat együttesének koherens leírása alapvető elméleti és módszertani kérdés. A szorosabb értelemben vett nyelvi rendszer funkcionális kognitív keretben konvencionizált, dekontextualizált, prototipikusként értelmezett nyelvi szerkezeteknek, fonológiai és szemantikai pólusok szimbolikus kapcsolatai struktúráinak a hálózata. A rendszer a beszélők tudásaként létezik és funkcionál, konstruálási műveletekben, a dinamikus jelentésképzés, vagyis a nyelvi interakció folyamatában aktiválódik (Langacker 1987, Tomasello 2002, Tátrai 2011).

A nyelvi interakció jellemzői:

- közös figyelemirányítás
- a résztvevők által megértett beszédhelyzetben (szövegvilágban, a szövegtérben)

- időben történve (ez a feldolgozási idő),
- a feldolgozási időben nemcsak a nyelvi közlések történnek meg, hanem a beszédhelyzet, pontosabban a pillanatnyi szövegtér és elemei folyamatos feldolgozása.

A közös figyelemirányítás irányulásának célja:

- a közös referenciális jelenet (a harmadik tényező, a beszéd tárgya) és ezzel egyidőben
- a figyelmi jelenet (fontos) tényezői, így a beszélő és a hallgató és viszonyuk.

A nyelvi interakció, a nyelvi figyelemirányítás mint folyamat része:

- 1.) a közös referenciális jelenet műveleti (on-line) feldolgozása,
- 2.) a figyelmi jelenet, itt főképp a társas viszony (fontos) tényezőinek, a kontextusnak műveleti (on-line) feldolgozása.

Mind az irányulás céljának, mind a nyelvi interakciónak a kettőssége technikai eljárás eredménye, szétválasztásuk az elemzést, a leírást megkönnyítő módszertani eljárás.

A nyelvi interakció részeként 2.) egyértelműen kultúraspecifikus jellegű, amennyiben a tényezők feldolgozása folyamatos értékeléssel jár a beszélőtársak részéről, szociális kognícióik során a másiknak és saját maguknak tulajdonított cselekvési szándékok révén. A figyelmi jelenet társas tényezői nem külső, objektív adottságok, hanem a nyelvi interakcióban részt vevők hozzáak létre aktuálisan, folyamat jellegében, a már általuk ismert sémák viszonyában (aktiválva, azok által jóváhagyva vagy azoknak ellent mondvá). Bár a viselkedési sémák nagyrészt föltehetőleg egyetemes elvekre vezethetők vissza, alakulástörténetük kultúrafüggő. Az értékelés (másként: a saját, személyes perspektívájú feldolgozás, értelmezés)

- 1.) a beszélőnek tulajdonított szándék és a hallgató által tudatosított elvárás-norma vagy
- 2.) a beszélő által tudatosított szándék és a hallgatónak tulajdonított elvárás-norma viszonyában történik.

A nyelvi interakció tágabb közegben a szociális kogníció része (is). A szociális kogníció azokat a folyamatokat tartalmazza, amelyek során emberek más emberekről, azok cselekedeteiről, főképp az őket érintő cselekedeteiről gondolkod-

nak (Fiske–Taylor 1991). A társas lény oksági (kauzális) magyarázatot keres, értelmezi társai cselekedeteit és viszont. A hétköznapi magyarázat attribúció, az emberek a hétköznapi helyzetekben valamilyen értelmet tulajdonítanak társaik cselekvéseinek. E folyamatokban a kogníció (a választ is kiváltó megismerés) mellett a motiváció (így a kezdeményezés) egyenrangú szerepet játszik. A szociális kogníció ekképp modellált műveleti jellege és annak leírása összhangban áll a funkcionális kognitív nyelvészet tételeivel. Eszerint az emberek intencionális lények, befolyásolják a környezetüket. A társas környezet befolyásolása kölcsönviszonyú, egy cselekvő visszajelzéseket kap és viszont. A cselekvő ember alkalmazkodik a környezet visszajelzéseire. Az ember rendkívül komplex személyiség, ezért a közvetlenül észlelhető és a közvetlenül nem észlelhető jellemzőinek összetettségét is figyelembe kell venni az inger (a célszemély által értelmezendő stimulus) vizsgálatakor (Fiske–Taylor 1991: 18–19; vö. Tomasello 2002).

A fenti tágabb antropológiai keretet a nyelv, azon belül a stílus felé szűkítve, Givón bionyelvészet-elméletének (1989, 2002) és Langacker kognitív grammatikájának (1987, 1999: 15–16) tényezőire is építve, a következők állapíthatók meg.

A környezethez igazodás, a környezet folyamatos esetenkénti feldolgozása és az ebből eredő tudás egyéni és közösségi kumulációja, valamint a környezet alakítása nemcsak a fogalmi és szemantikai szerkezetek kialakításának adja tapasztalati alapját, hanem a személyközi kapcsolatokról való tudás alapját is.

A személyközi kapcsolatok kulturális mintáit más tudástípusokkal elsajátítás révén szerzi meg a szocializáció során minden ember. A szocializáció is kategóriakidolgozások sorából áll.

A személyközi kapcsolatok és azok részeként a nyelvi interakciók gyakori és sikeres mintái történetileg kialakult kultúraspecifikus tényezők, amelyek e jellegükből fakadóan egy közösség kulturális tagolódásának megvalósítói (nem egyszerűen leképezői), és történetileg változnak.

A stílus a nyelvi megformáltságból eredő szövegértelem-rész. Ez az értelmi összetevő több forrásból ered. Az egyik ilyen forrás a nyelvi kifejezések, szerkezetek potenciálja, amelyből bizonyos megformáltsági elemek előtérbe kerülhetnek. Egy másik ilyen forrás a nyelvi kifejezések, szerkezetek szociokulturális meghatározottsága, vagyis többé-kevésbé konvencionált, megformáltságból eredő közösségi funkciója. Míg az előbbi a fonológiai és szemantikai, valamint szerkezeti jellemzőkből, tehát a nyelvi rendszerből (mint tudásból) származik, és a kreatív nyelvhasználatban is inkább a kihasználása, lehetőségeinek felderítése lehetséges, addig az utóbbi a közösségi alapú személyközi kapcsolatok normáinak alakulásából származik, a nyelvhasználati események (nyelvi interakciók) során kapcsolódik nyelvi kifejezésekhez. Ez utóbbi tényezők a stílus szociokulturális tényezői. Bár a szociokulturális tényezők az aktív nyelvhasz-

nálat során folyamatosan alakulnak, aktuálisan és történetileg is, műveleti természetük mellett is rendszer jellegű tudásként funkcionálnak. A harmadik forrás a szöveg stílusszerkezete, vagyis a nyelvi elemek stíluspotenciáljának és szociokulturális meghatározottságainak aktuális összjátéka, egymásra hatása. A stílus ilyen összetettsége mindig a nyelvi interakció dinamikájában valósul meg, a beszélő és a hallgató stílustulajdonításában.

A stílus fenti értelmű magyarázata, és részeként a szociokulturális tényezők leírásának szándéka korán megjelent például Gumperz, Hymes, Goffman, Giles elméleteiben, illetve Labov sokat vitatott stílusfogalmában, főképp szociolingvisztikai és tágabban antropológiai keretben. Legegyértelműbben és legkorábban M. A. K. Halliday ismerte föl a grammatikai rendszernek és a variabilitásából is eredő stílus nyelvhasználati és szociokulturális meghatározottságának kölcsönhatását, és igen hatásos regiszterelméletében és funkcionális grammatikájában ezt ki is fejtette. Majd az ezredfordulón a szűkebben vett stíluselmélet funkcionális irányzatai is mind határozottabban bevonták e kérdéskört a leírásba. Megjegyzendő mindamellett, hogy Sandig legkésőbb az 1986-ban megjelent monográfiájában etnometodológiai keretben már a dinamikus társas jelentésképzés alapjait tette le a stilisztikában, és lényegében ugyanezt tette Andereg (1977) irodalomelméleti irányból.

A szociokulturális tényezőket a jelenkori irányzatok különböző rendszerekben mutatják be, elméleti kiindulópontjuknak megfelelően. Így például Bell (1984) a hallgatóságtervezés szempontjából indul ki, Coupland (2007) az egyén (a szelf) önalkotását és mások számára az identitását hangsúlyozza, ahogy Eckert (2000) az egyéni és a csoportidentitás folyamatos megalkotását, mindegyik szerző a stílus szempontjából.

A szociokulturális tényezőket illetően a magyar stilisztikai kutatások mindaddig csak kis mértékben reagáltak a fentebb röviden összefoglalt fejleményekre. Az újabb kutatások azonban határozottabban fordulnak a tárgyalt kérdések felé (l. a már hivatkozott Bartha-Hámori 2010, Domonkosi 2010 és Simon megjelenőben írásait). Tolcsvai Nagy (1996) stílusmagyarázatának hátterét többek között a Gumperz és Hymes által képviselt szociolingvisztika és a Halliday-féle funkcionális nyelvfelfogás és regiszterelmélet adja. Ebből a szemléletből származott a szociokulturális tényezők akkori javaslata az alábbi összefoglalásban (Tolcsvai Nagy 1996: 134):

szociokulturális változók	a nyelvi tartományok stíluslehetőségei	a stílus szerkezeti lehetőségei
magatartás	hangzás	szövegszerkezeti
helyzet	szó, szótár	stílusjellemzők
érték	mondat	
idő	jelentés	módosított
hagyományozott nyelvváltozatok		alakzatrendszer

A „nyelvi tartományok stíluslehetőségei” és „a stílus szerkezeti lehetőségei” akkori rendszerével a jelen tanulmány nem foglalkozik, csak jelezni lehet, hogy Tolcsvai Nagy (2005) megelőzőbben tárgyalja ezeket. A szociokulturális tényezők (az eredeti szövegben változók) további bontása a következő (Tolcsvai Nagy 1996: 135):

- a magatartás mentén: durva, laza⁸, közömbös, választékos;
- a helyzet mentén: informális, közömbös, formális;
- az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus);
- az idő mentén: közömbös, régies, újszerű;
- a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

E rendszer a szociokulturális tényezők stilisztikai érvényesülésének egy lehetséges modellálása, amely mellett más megoldások is kipróbálандók lennének. Kognitív nyelvészeti indokoltsága és árnyalása alább olvasható. Bartha és Hámori (2010: 304) alternatív javaslatot tesz. A modell a társas jelentésképzést, a „kontextus, az identitás és a résztvevők közti társas viszonyok dinamikus alakítását” téve központi jellemzőnek (Bartha–Hámori 2010: 305). A rendszer a tanulmányban nem kap részletes bemutatást, ezért annyi állapítható meg, hogy a modell skalárisan a beszélőtársak egymáshoz való viszonyát helyezi előtérbe (involváltság–távolítás, szolidaritás–hatalom, nem-alkalmazkodás–túl-alkalmazkodás, direktség–indirektség), az informális–formális Labov-féle eredeti stílusértelmezését kiegészítve. Ugyanakkor nem világos a modellben

⁸ Az eredeti kifejtésben „bizalmas”, ezt Tátrai Szilárd javaslatára változtattam a „laza” megnevezésre.

feltüntetett szociokulturális tényezők és a kontextuális tényezők, valamint a diszkurzív tényezők egymáshoz való viszonya.

7. A szociokulturális tényezők fő funkciói

A szociokulturális tényezők leképezik (részben leképezik) a megformáltság nyelvi eszközeivel a nyelvi interakció azon összetevőit, amelyek nem nyelviiek (szociális, személyes viszonybeli jellegűek) vagy a nyelvi potenciált közösségi (nem nyelvi) paraméterek szerint értelmezik.

Ezek az összetevők a következők:

- a beszélő aktuális kifelé irányuló magatartása (érzelmi, közösségi önreprezentációja, emögött általános habituális beállítottsága, szelfépítése);
- a beszélő aktuális (pillanatnyi) hozzáállása (stratégiája) a közös figyelemirányításban
 - a) a beszélőtárhoz és vele való viszonyhoz, a beszédhelyzethez,
 - b) a közös figyelemirányítás tárgyához,
 - c) a konvencionálisan (norma, szankcionáló szerkezet szerint) szóba jöhető megformáltsági változatokhoz,
 - d) a nyelvi interakció tágabb kulturális vonatkozásaihoz (különböző kulturális minták működtetése, konfigurálása, viselkedésben megvalósuló és időben is értelmezhető történeti hagyomány, újítás);
- a beszélőtársak egyezkedéses műveletei, a személyközi közelítés vagy távolodás, hierarchikus viszonyok.

A fent felsorolt interakcionális összetevők különböző kifejezési módokban jelölődnek a nyelvi produkciókban:

- fogalmi kifejtéssel, objektiválva (a mondatbeli jelenetekbe nyíltan beépítve),
- megformáltsági jelöléssel, részben szubjektivizálva, a mondatbeli jelenelekben implikálva.

A stílus a felsorolt interakcionális összetevőket szociokulturális tényezőkként a második kifejezési móddal konstruálja meg, minden nyelvi interakció, ezért minden szöveg inherens részeként. A szociokulturális tényezőket kifejező nyelvi megoldások ezért implicitek, részben szubjektivizáltak és episztemikusan lehorgonyozottak, vagyis kapcsolatot alkotnak a nyíltan (testes jelölőkkel) kifejezett jelenetek (az objektivizált „információ”) és a megértett beszédhelyzet között. Ezek az állítások azért is indokoltak, mert a szociokulturális tényező-

ket kifejező nyelvi megoldások a beszélő (vagyis a beszédhelyzet egyik fő tényezője) beállítódását és pillanatnyi viselkedését képezik le.

Bizonytal nem véletlen, hogy a nem nyílt, vagyis implikált, megformáltsággal jelölésnek részben szubjektivizált módja van a stílus szociokulturális összetevői megvalósulásában. A szociokulturális tényezők közvetlenül kapcsolódnak a beszélői beállítottsághoz és a nyelvi interakció résztvevőéhez, továbbá magának a nyelvi eseménynek a temporális lefolyásához. Ezek az interakciós tényezők a megértett beszédhelyzetnek (másképp a pillanatnyi diskurzus-térnek) a belső részéhez, az alaphoz tartoznak (vö. Langacker 1987). Az alap (ground) közvetlenül nem összetevője az objektivizáltan megkonstruált nyelvi közlésnek, illetve objektivizáltan csak nyíltan lehet az. A ritkább megoldás mégis az az eset, amikor a beszélő ki- és bejelenti, hogy „most durván/kedvesen/hivatalosan fogok beszélni veled”. Sokkal inkább gyakori az a megoldás, hogy a színre vitt, tárgyiasított közlések mellett, azokhoz képest implikálva konstruálódik meg a beszélőnek saját magára, a dinamikusán létrehozott és alakított beszédhelyzetre és a megformálási konvenciókra, sémákra vonatkozó figyelmi és referenciális jeleneteket a beszélő a hallgatóval közös értelemképzés műveleteiben hozza létre. Ennek a lehetőségei azonban korlátozottak, mind a szociokulturális tényezők tartományait, mind az azokat kifejező nyelvi megoldások tekintetében. (Ez hasonlít a grammatikai elemek zárt vagy majdnem zárt rendszereire és funkcióik fogalmilag korlátozott topológiai rendszerére; vö. Talmy 2000).

A nyelvi közlés mint közös figyelemirányítás és referenciális jelenet a funkcionális kognitív elmélet szerint nem pusztán tükrözése valamilyen valóságnak, vagy „a valóságnak”. A közlés, a figyelemirányítás és referencia a mindenkor beszélő és hallgató, valamint az általuk megértett beszédhelyzet viszonyában történik meg. A nyelvhasználati esemény a beszédhelyzeten belül az alaphoz viszonyul: az alap a beszélő, a hallgató és közvetlen tér-idő viszonyaik együttese. A beszélő és a hallgató az alaphoz viszonyítva konceptualizál, ahhoz képest konstruál meg fogalmi struktúrákat és nyelvi szerkezeteket szemantikai tartalommal (Langacker 1987). A nyelvi közlések ilyen perspektívaltsága teszi lehetővé a stílus működését.

Ebben a figyelmi és referenciális folyamatban az objektivizációs és szubjektivizációs tényezőknek alapvető szerepük van. A konstruálás során a nyelvi szerkezetekben, például a mondatokban a beszélő elsősorban objektivizál: egy vagy több elemi vagy összetett jelenetet fejez ki, amelyek a figyelem tárgyává válnak, elkülönülve a beszélőtől és a hallgatótól. A beszélő a jelenetek (események) dolgait és folyamatait a beszélő (saját maga) és a hallgató között harmadikként konstruálja meg. Mintha a nyelvileg kifejezett jelenet (esemény) egy színpadon történne, amelyet a beszélő és a hallgató a nézőtérrel figyel és ért

meg. Akkor is ez a helyzet, ha a beszélő (saját maga) és a hallgató résztvevője az objektívan konstruált jelenetnek. Ilyenkor a beszélő saját magát vagy társát objektivizálja. Egy mondatban vagy szövegrészletben a résztvevők nyíltan kifejezve, objektívan konstruálódnak, vagyis a résztvevők a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg (még ha a beszélő és a hallgató is résztvevő a mondatban).

(3) Már otthon vannak Pistiék.

A (3) mondatában Pistiék a résztvevő, velük kapcsolatban konstruálja meg a beszélő és a hallgató teljesen objektivizálva azt a jelenetet, hogy 'otthonukban vannak'. A mondatok, szövegrészletek jelenetei azonban nem csak objektivizált résztvevőket tartalmaznak. A beszélő vagy az alap valamely más tényezője gyakran rejtve szintén szemantikai funkciót kapnak. Ez a szubjektivizáció. A szubjektivizáció legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektivizált résztvevőjévé válna (vö. Traugott 1989, Traugott–Dasher 2000, Langacker 2006, Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. 2006, Verhagen 2007).

(4) Már otthon lehetnek Pistiék.

A (4) mondatában szintén Pistiék a résztvevő, velük kapcsolatban konstruálja meg a beszélő részben objektivizálva, részben szubjektivizálva azt a jelenetet, hogy 'valószínűleg otthonukban vannak'. A mondat szubjektivizált részét a ható képző fejezi ki: a beszélő valószínűsíti az eseményt, azonban a beszélő nem résztvevője ennek a jelenetnek. „Egy entitás objektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” van mint a konceptualizáció explicit, fókuszált tárgya. Egy entitás szubjektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” kívül marad mint a konceptualizáció implicit, nem öntudatos alanya”⁹ (Langacker 2006: 18). A szubjektivizáció a rejtett konceptualizáló jelenlét jelölése, amelyre az önmagára irányuló nyílt figyelem (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektivizált. Aszimmetria van a szubjektivizált és objektivizált elemek

⁹ An entity is said to be objectively construed to the extent that it goes “onstage” as an explicit, focused object of conception. An entity is subjectively construed to the extent that it remains “offstage” as an implicit, unselfconscious subject of conception.

között. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő és másodlagosan a hallgató, jeleneten kívüli konceptualizáló szerepükben. A szubjektivizáció prototipikus megvalósulása a deontikus modális segédigék implicit cselekvője: például a kell segédige mondatban a kényszer erőforrását implikálja, amely erőforrás prototipikusan jelöletlenül a beszélő.

A stílus és azon belül kivált a szociokulturális tényezők rendszere a konstruálásnak csak részben objektivizált része. Ezzel együtt a szociokulturális stílus-tényezők erős fokú szubjektivizációs elemek. A közös figyelmi és referenciális jelenetben a kulturális tényezők profilálódnak, azaz előtérbe helyeződnek és értelmi tényezőként funkcionálnak, a beszélő és a hallgató számára egyaránt. Ez a profilálódás más hasonló tényezők háttére előtt történik. A profilált stilisztikai elem más, hasonló jellegű stilisztikai elemekkel együtt alkotott tartományából, és egyúttal más jellegű stilisztikai elemek csoportjával kontrasztban kerül előtérbe, így objektivizációs eljárás eredménye. Egyrésről tehát a típus (séma) és megvalósulás viszonyában egy stílustípuson belül megy végbe az előtérbe helyezés, a stílustulajdonítás, másrésről pedig a típus és típus, vagyis több különböző összetett stílustípus közötti kontrasztban (vö. Tátrai Szilárd jelen kötetbeli tanulmányával). Ezt a viszonyt, amely az előtérbe helyezéssel jön létre, értelmezik a strukturalista természetű stíluselméletek választásnak.

A főntebb elemzett rádiós beszélgetés szövegében a betelefonáló hozzászóló részéről használt *lónagy fridzsider* kifejezés jelzője egy objektivista logikai szemantika keretében a nagyon nagy fogalmát van hivatva jelölni. A magyar nyelvben, ahogy más nyelvekben is, ezt a fogalmat több más nyelvi szerkezettel is reprezentálni lehet, egymással szinonim viszonyban álló szerkezetekkel (például óriási, nagyon nagy, brutális). E kifejezések stilisztikailag erősen különböznek egymástól. A különbségek ellenére egy fogalmi tartományba tartoznak, mert szemantikai tartalmuk nagyobb részt megegyezik, mindegyik tartalmazza az egy méretskálán szélső tartomány összetevőjét. A beszélő és a hallgató számára az adott fogalmi tartomány aktiválódik, amelyben több lehetséges változat van, különböző perspektíva és konstruálási mód szerint. Ezek a tartománybeli fogalmi és szemantikai változatok legalább részben különböző nyelvi kifejezéseket kapnak vagy kaphatnak, részben konvencionált formában, részben alkalmi jelleggel. A beszélő a saját konceptualizációs, konstruáló folyamatai során akár magát a fogalmi tartományt, akár a nyelvi kifejezést hívja elő, a nyelvi kifejezés jelentése és teljes szimbolikus szerkezete az adott fogalmi tartomány többi vagy néhány eleme mint háttér előtt dogozódik ki. A hallgató számára ez a művelet részben más: a hallgató a nyelvi kifejezés megértése, feldolgozása során hívja elő mentálisan az adott fogalmi tartományt és annak variábilis elemeit, valamilyen részletességig. Az így

aktivált tartományon belül érvényesülhet a feldolgozásban az előtér-háttér viszony. A szemantikai és kifejezésbeli (alaki) változatok között megtörténő választás nem valódi választás, stilisztikai művelete nem egy teljes és minden anyanyelvi beszélő számára azonos lista alapján történik. A lehetséges kifejezések ismerete nem feltétlenül tudatos vagy tudatosítható, illetve nem azonos módon hozzáférhető, előhívható mentálisan. Az egyéni és kisebb közösségi gyakoriság jelentékeny tényező a hozzáférhetőségben.

A stílus szociokulturális tényezői az egy fogalom perspektívációs változatait megjelenítő kifejezéseket közösségi kulturális tényezők szerint különítik el. E rendszer a nyelvhasználati eseményekben, a mondatokban és szövegrészekben egy részről objektivizációs jellegű, mert maguk a tartományon belüli előtér-háttér viszonyok nem kizárólag az alap (beszélő, hallgató, tér-idő viszonyaik) valamely tényezőjétől függenek.

A fentebbi rádióbeszélgetés kiemelt részletét azonban a szociokulturális tényezők funkcionálásának szubjektivizációs szempontjából is érdemes megvizsgálni. A megformáltságból eredő itteni stilisztikai értelem, hatás ugyanis a beszélőtől származik, az ő nézőpontmeghatározó konstruálásából. A *lónagy fridsider* kifejezés a beszélő konstruálásának eredménye, nem pusztán a szerkezet kimondásával, hanem az e szerkezet kimondásával, jelentésének, fogalmi tartalmának az aktiválásával (vagy megalkotásával) a beszélői perspektíva kiindulópontjának a jelölésével. Ez a jelölés nem közvetlen és nyílt, a beszélő nem azt mondja, hogy ilyen és ilyen érzélem alakítja a közlését (*dühös vagyok, csalódott vagyok*), vagyis a példában beszélő érzelmei, a beszélő nem mint érzelmileg telített ember résztvevője a mondatban kifejezett jelenetnek, hanem mint vásárló és háztartásban beosztással élő személy (*kaját az ember nem vesz egy hónapra, nincs akkora lónagy fridsiderem*). Ez a jelölés rejtett, vagyis nyílt önreferencia nélküli, de nyilvánvaló és határozott funkciójú, szubjektivizációs eljárás, a következő jellemzőkkel.

- A szociokulturális tényezők az alap (beszélő, hallgató, tér-idő viszonyaik, tágabban további összetevők) viszonyában funkcionálnak, funkciójuk az alap valamely összetevőjétől mint közlő forrástól ered.
- A beszélő önmagára mint érzelmi lényre irányuló nyílt figyelem nélküli közlése rejtetten tartalmazza a beszélői kiindulópontot (a referenciális középpontot). Azt jelzi, hogy „én mondom”, „én adom meg a nézőpontot”. De nem ez a tartalom áll a nyíltan kifejezett események középpontjában. Akkor sem, ha a beszélő egyébként az objektivizált jelenetek résztvevője. A hallgató a közös figyelemirányítás során ezt a hatásszándékot feldolgozza, elvárásainak megfelelően érti meg, a beszélői hatásszándékhoz közelebb vagy távolabb.

- A beszélő a kiindulópont implicit jelölésével a közösségi eredetű és érvényű stilisztikai tartalmakat saját magából mint konceptualizálóból eredezteti, azt jelzi, hogy ő dönt az adott síluselemek használatáról, az ő hatásszándéka érvényesül használatukban. Mint konceptualizáló impliciten, közvetlen önreferencia nélkül jelzi e nézőpont érvényesülését. Ugyanakkor a hallgató számára ez a művelet egyértelmű, a beszélő által rajta kiváltott stílushatást a beszélőnek tulajdonítja, és nem kizárólag a nyelvi formáknak. Ebben a műveletben válik teljessé a nyelvhasználati esemény, két beszélőtárs közelítése egymáshoz a megértésben. A nyelvhasználati esemény, prototipikusan a párbeszéd során a beszélőtársak általában egyezkedés során hozzák létre e közös megértést a megformáltságban is.

A stílus szociokulturális tényezői szubjektívizációs jellegük miatt a beszélői perspektívából erednek, egyúttal deiktikusan viszonyulnak az alaphoz, rámutatnak az alap összetevőire. A szubjektívizáció elsősorban a szociokulturális tényezők esetében érvényesül, a közösségi attribúciók révén létrejövő stilisztikai tartalmak (stílusértékek) közösségi, kulturális eredete a beszélő perspektíválása, implicit jelenléte által tud csak érvényesülni, azaz hatást kifejteni. A nyelvi potenciál aktuális megvalósulásaiban a szubjektívizáció gyengébb és áttételesebb.

A szociokulturális tényezők egyrészt az egy fogalmi tartományon belüli, motivált előtér-háttér alapú profilálások révén, másrészt ettől elválaszthatatlanul a szubjektívizációs műveletek révén funkcionálnak. Ez utóbbi, tehát a beszélői (az alaphoz származó) perspektíva implicit megvalósulása az alap, tágabban a megértett beszédhelyzet összetevőinek a leképeződését mutatja a szociokulturális tényezők rendszerében. A magatartás tényezője a beszélő kiindulópontját profilálja, a helyzet tényezője a beszélőnek a hallgatóhoz és a megértett beszédhelyzethez való viszonyát, az érték a beszélőnek a közös figyelem tárgyához való viszonyát, az idő a beszélő viszonyát az általa ismerhető történeti nyelvváltozatokhoz, az ötödik a beszélő viszonyát a hagyományozott nyelvváltozatokhoz. Ez utóbbi kettő szintén a megértett beszédhelyzet beszélő és hallgató által tekintett összetevője, a beszélő tapasztalati tere és hatásszándéka és a hallgató elváráshorizontja miatt. A nyelvi rendszerben mindegyik szociokulturális tényező olyan összetett fogalmi séma, amely a mindenkori beszélő és a hallgató tapasztalati tere, hatásszándéka és elváráshorizontja viszonyában, egyezkedési folyamatokban funkcionál. A tényezőkre kissé részletesebben a következők jellemzők.

A magatartás tényezője a beszélő saját nyelvi cselekvésének a jellegét és értelmét profilálja a megformáltság révén, önmagára mint cselekvőre mutat

rá. Ez az összetevő azt jelöli impliciten, hogy a beszélő különböző lehetséges nyelvi magatartások közül melyiket profilálja a nyelvi megformáltság révén. E változó olyan stílusösszetevőt jelöl, amely a beszélőnek a megszólalása alatti (szándékos vagy nem szándékos) magatartását, ill. a hallgató által a beszélőnek tulajdonított nyelvi megformáltságbeli magatartását reprezentálja. A magatartás tényezője a durva–laza–közömbös–választékos–ünnepélyes skálán kontinuumként helyezhető el (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 136).

A helyzet tényezője a beszélőnek a hallgatóhoz, s ezáltal a megértett beszédhelyezethez való viszonyát profilálja. Ez a viszony a beszélőtársak egymásról való kölcsönös ismeretén és annak adott pillanatnyi (újra) feldolgozásán alapul, melynek része a hatásszándék és az elvárás. A beszélő kezdeményezte konceptualizálásban a beszélőtársak közösen hozzák létre és tartják fenn a beszédhelyzetet, részben nyílt közlésekkel, részben szövegeik megformáltságával. A helyzet tényezője a formális, közömbös és informális tartományokat tartalmazza, kontinuum jelleggel (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 142).

Az érték tényezője a beszélő által szándékoltan vagy szándékolatlanul végrehajtott, ill. a hallgató által felismert nyelvi megformáltságbeli értéktulajdonítást reprezentálja. A beszélő a megformáltsággal a közös figyelem tárgyának értékvonatkozásait jelöli ezzel a beszélő számára. Az értékvonatkozások a nyelvi megformáltság értéktartalmain alapulnak, azokon az értékeken, amelyek a nyelvi kifejezések megformáltságában reprezentálódnak kulturális eredetű attribúcióval, és nem közvetlenül a megnevezett dolgok vagy folyamatok, minőségek értéket reprezentálják. Az érték tényezője az értéktelítő, közömbös és értékmegvonó tartományokat tartalmazza, kontinuum jelleggel (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 145).

Az idő tényezője a beszélő (és általa a hallgató) konceptualizációjának azt az összetevőjét profilálja, amelyben a konceptualizáló történetileg elhelyezi magát és szövegét a tapasztalati térben és elváráshorizontban, profilálja saját történetiségét a beszélő (és a hallgató) által tapasztalható, megismerhető időben. Ennek során valamely szövegnek (vagy egyes elemeinek) stílusértékét az általa tapasztalt történeti nyelvváltozatokhoz, stílusokhoz viszonyítja, nem feltétlenül tudatosan. A felnőtt anyanyelvi beszélő közvetlen nyelvtörténeti tapasztalata két nemzedékre terjedhet ki időben visszafelé, és életében ugyanennyire előre, ezért idő tekintetében saját nyelvi megformálásait tartja közömbösnek, a nála idősebb nemzedékeket inkább régiesnek, a nála fiatalabbakét inkább újszerűnek. Ez a séma további változatosságot is mutat (például az archaizálás történhet neologizálással is). Az idő tényezője a régies, közömbös és újszerű tartományokat tartalmazza, kontinuum jelleggel (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 148).

A hagyományozott, intézményes nyelvváltozat tényezője valamely közösségre hagyományozott és/vagy intézményesített nyelvváltozatba sorolható

nyelvi kifejezés megformáltságbeli profilálásával funkcionál. A nyelvi kifejezés nyelvváltozat szerinti besorolása és stílustulajdonítása a beszélő (és a hallgató) által történik a nyelvhasználati esemény során. A nyelvváltozat önmagában nem stílusváltozat, az a szövegkörnyezetben és megértett beszédhelyzetben válik azzá stílustulajdonítás révén. Az anyanyelvi beszélők nyelvváltozatokat illető ismeretei nagymértékben különbözhetnek, ezért a beszélő e tényezőben azt a tartományt (azokat a tartományokat) tekinti középpontinak, amelyet a legjobban ismer, amelyet anyanyelvváltozatként vagy például saját szakmája nyelvváltozataként beszél. A hagyományozott nyelvváltozatok rendszere hálózat jellegű, nem skaláris, mint a többi tényezőé. A hagyományozott, intézményes nyelvváltozat tényezője a paraszti (falusi, kézműves), populáris, sztenderd, szaknyelv, szépirodalom tartományokat tartalmazza, hálózat jelleggel, alcsoportokkal (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 152–153).

8. Összefoglalás

A nyelvi stílus minden szöveg megformáltságból eredő értelemösszetevője, amely a nyelvi potenciál és a közösségi kultúra megformáltsághoz kapcsolódó nyelvi tényezői révén jön létre dinamikusan, egy vagy több stílustípus megvalósulásaként, más stílustípusokkal kontrasztban. A szociokulturális tényezőket kifejező nyelvi megoldások lényegében viszonyrendszerek, olyan skaláris vagy sugaras elrendezésű kifejezési módok, amelyekben az egyes értékek egymáshoz viszonyítva kapják meg tényleges funkcióikat (hasonlóan egyes minőségek, mennyiségek fogalmi leképezéséhez). Tartományuk kiterjedését az adott kultúra cselekvésmintái határozzák meg, reflexív és önreflexív folyamatokban. Prototipikus középpontjuk az a változat (résztartomány), amely a legtöbb beszédhelyzetben és szövegtípusban a legkisebb stilisztikai (megformáltságbeli) feltűnőséggel valósul meg.

Az így értelmezett szociokulturális tényezők fő funkciója a megformáltság szerinti nyelvi variabilitás potenciáljának a közösségileg és történetileg meghatározott (tehát nem inherensen nyelvi), részben konvencionált, részben egyedi (innovatív) változatait a szöveg értelemszerkezetébe beilleszteni, a beszélő és a hallgató közös figyelemirányítását, közös megértésre törekvését elősegíteni, az adott kultúra és közösség cselekvési rendszerében elhelyezni. A szociokulturális tényezők az adott kultúra és közösség nyelvi és kulturális tagoltságának megfelelően alakulnak történetileg, a mindennapi kommunikáció számára a nyelvi interakcióban résztvevők által megértett beszédhelyzet fontos összetevőit képezik le, szubjektívizációs műveletekkel a beszélő nézőpontjából.

Irodalom

- Anderegg, Johannes 1977. *Literaturwissenschaftliche Stiltheorie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusbán. *Magyar Nyelvőr* 298–321.
- Bartsch, Renate 1985. *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Bell, Allan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 145–204.
- Biber, Douglas – Finegan, Edward (eds.) 1994. *Sociolinguistic perspectives on register*. Oxford: Oxford University Press.
- Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds) 2009. *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style: Language variation and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Domonkosi Ágnes 2010. *A stílus fogalma a szociolingvisztikában*. Kézirat.
- Eckert, Penelope 2000. *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- Fiske, Susan T. – Taylor, Shelley E. 1991. *Social cognition*. Second Edition. New York: McGraw-Hill.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Givón, Talmy 1989. *Mind, code and context. Essays in pragmatics*. Hillsdale NJ: Lawrence Erlbaum.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics: The Santa Barbara lectures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 1986. Schwindende Stabilität der Wirklichkeit. Eine Geschichte des Stilbegriffs. In: Gumbrecht, H. U. – Pfeiffer, L. K. (Hg.): *Stil: Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements*. Frankfurt: Suhrkamp. 726–788.
- Halliday, Michael A. K. 1968. The users and uses of language. In: Fishman, J. A. (ed.): *Readings in the sociology of language*. The Hague: Mouton. 139–169.
- Halliday, Michael A. K. 1978. *Language as a social semiotic. The social interpretation of language and meaning*. London, Baltimore: University Park Press.
- Labov, William 1966. *The social stratification of English in New York City*. Washington DC: Center for Applied Linguistics.

- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford: CSLI Publications. vii-xxviii.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. Assessing the cognitive linguistic enterprise. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 13–60.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Luckmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handels*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Popper, Karl 1997. *A tudományos kutatás logikája*. Budapest: Európa Kiadó.
- Romaine, Suzanne 1982. What is a speech community. In: Romaine, Suzanne (ed.): *Sociolinguistic variation in speech communities*. London: Edward Arnold. 13–24.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sandig, Barbara 2005. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Semino, Elena – Culpeper, Jonathan (eds.) 2002. *Cognitive stylistics: Language and cognition in text analysis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Simon Gábor 2012. A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. *Magyar Nyelv* 18–39.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tillich, Paul 1987. *Systematische Theologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. Magyar fordítása: *Rendszeres teológia*. Budapest: Osiris Kiadó. 2000.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A cognitive theory of style*. Frankfurt am Main: P. Lang.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor (megjelenőben). *A magyar nyelvi térség és régiói az ezredfordulón*. (Előadás a kolozsvári hungarológiai kongresszuson, 2011.)
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic meaning. *Language* (65) 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Weber, Max 1987. *Gazdaság és társadalom*. I. Budapest: Közgazdasági és Jogi.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
tnghu@hotmail.com